

เรื่องเมืองพิษณุโลก

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจันทราธิราช

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวชิราวุธ

ทรงพิมพ์ในงานประทานเพลิงศพ

คุณป้า อิศรางกูร ณ อยุธยา

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

เมื่อวันที่ ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๖

คำนำ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวชิรมุกดาภิรมย์
รับสั่งมายังกรมคิดปลากร ว่าจะทรงพิมพ์หนังสือแจกในงานศพ
คุณบ่ย์ อิศรางกูร ณ อยุธยา ผู้เป็นพระญาติผู้ใหญ่ ณ เมรุวัด
มกุฏกษัตริยาราม ในวнт ๒๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ นั้น ขอให้
กรมคิดปลากรเลือกเรื่องหนังสือที่สมควรจะพิมพ์ถวาย และเรื่อง
หนังสือที่ของพระประสงค์นั้น โปรดให้เป็นเรื่องที่เกี่ยวของกับ
เมืองพิษณุโลก ด้วยเหตุว่า คุณบ่ย์ อิศรางกูร ณ อยุธยา
เป็นบุตรของ พระยาพิษณุโลกาธิบดี ศิวสุรฉัตร อัครนคร
เกษตราธิบดี อรรคมหาดยามาธิราชภักดี อภัยพิริยบรา-
กรมพาหุ ผู้สำเร็จราชการเมืองพระพิษณุโลก ในระยะ พ.ศ.
๒๔๒๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๓๕ เมื่อกรมคิดปลากรได้ทราบพระกระแส
รับสั่งและพระประสงค์ดังกล่าว จึงให้เจ้าหน้าที่ตรวจดูเรื่อง
ที่เกี่ยวกับเมืองพิษณุโลก ก็เห็นว่าไม่มีเรื่องใดเหมาะเท่าเรื่อง
เมืองพิษณุโลก พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อันเคยพิมพ์รวมอยู่ในหนังสือ
เรื่อง "เที่ยวตามทางรถไฟ" จึงได้ให้คัดเรื่องดังกล่าวตั้ง

ไปถวายทอดพระเนตร ก็ทรงพอพระทัย จึงโปรดให้พิมพ์
 หนังสือเรื่องนแจก และโปรดให้พิมพ์พระธรรมเทศนาเรื่อง
 “หม่อมตากถา” ของพระธรรมไตรโลกาจารย์ วัดอรุณราช
 วราราม ซึ่งถวายในงานพระกศัตถกษิณานุสรณ์ศพคุณบุ๋ย
 อิศรางกูร ณ อยุธยา ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปี
 บุษบากรได้ทรงทำเมื่อนท ๒๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๕ ไว้
 ข้างต้นหนังสือนี้ด้วย

กรมศิลปากรขอถวายอนุโมทนาพระกศัตถกษิณานุสรณ์
 นานุภาพาน ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปี
 บุษบากรเพื่ออุทิศส่วนกุศลประทานแก่คุณบุ๋ย อิศรางกูร
 ณ อยุธยา ขอพระกศัตถกษิณานุสรณ์ทรงบำเพ็ญจงเป็นประโยชน์
 สัมบัติ อำนวยอิฐวิบุตมณูผลแก่คุณบุ๋ย อิศรางกูร ณ อยุธยา
 ตามฐานนิยมสมเด็จพระประสงค์ทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๒๗ มกราคม ๒๔๙๖

ธมฺมตากรา

พระธรรมไตรโลกาจารย์ วัดอรุณราชวราราม

ถวายเทศนาในงาน พระกุศลทักษิณานุปถัมภ์

ศพ คุณบ๋วย อิศรางกูร ณ อยุธยา

วันที่ ๒๘ ธันวาคม ๒๔๕๕

หนุหนานึ ภิกขเว อามนตุยามิ โว วยธมฺมา
สงฺขารา อุปฺปมาเทน สมฺปาเทถาติ

บัดนี้ จะได้รับประทานถวายวิธัชนาพระธรรมเทศนา

ในธมฺมตากรา เถถิมพระศรัทธาประดับพระบัญญัติธรรมใน

โองการที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าวชิรมุขบาทร ทรงบำ

เพ็ญพระกุศลอุปัฏฐากทักษิณานุปถัมภ์ประทานแด่ศพ คุณบ๋วย

อิสรางกูร ณ อยุธยา ผู้เป็นพระญาติชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งได้ถึงแก่

กรรมไปแล้วอนึ่ง เนื่องในงานพระกุศลตั้งศพธรรมมัย จัดเป็น

ส่วนพระกุศลจรรยาญาติสังคหกิจ ซึ่งเมณฑกศตวรรษของพุทธ

ศาสนิกชนทุกชนนถนอบพระพุทธรูปค้ำถา ทงนถนอบเพราะทรงนถนอบ

และพระเมตตาอาวไน คุณบุ๋ย อิศรางกูร ณ อยุธยา เป็น
พดว้จจ้ย

คุณบุ๋ย อิศรางกูร ณ อยุธยา อาศัยบุญบารมืได้
อบรมมาแต่ปางก่อน นำให้อบตในสถกผู้ตมบรรตาคักต เป็น
บุตรพระยาพิษณุโลกาธิบตี (บัว) และคุณหญิงพิษณุโลกา
ธิบตี (ขวัญยากถัน) และเป็นน้องสาวร่วมมารดาของเจ้าจอม
มารดาพรอ้อมในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเป็นเจ้าจอมมารดาของพระ
บรมวงศ์ศบพิตร ทงเป็นผทสนทชดเชอกบพระบรมวงศ์ศบพิตร
เป็นอย่างดี นอกจากนบเนื่องเป็นพระญาติชั้นผู้ใหญ่แล้ว ท่าน
ยังเป็นผู้ ปรคัมปกครองผดงพระบรมวงศ์ศบพิตรเยยงพระพะเพียง
ผู้ใหญ่ ด้วยความเชิดชรักใคร่สนทใจมาตงแต่ยงทรงพระเยาว์
จนตราบเท่าถึงวันมรณะ ในส่วนอบนิตยท่านมีน้ำใจโอนอ่อน
สุภาพ มีมารยาทตงบเล้งยมเรยบรอยเป็นอย่างดี ทงโอบอ้อม
อาวแกญาติมิตร วางตัวตงอยู่ในทศควรเคารพบชชา ทงเชอ
เพื่อเผอแผ่และอุปการะ บำรุงเจยงอบรมญาติผู้เยาว์มาจน
ได้ตเป็นหตถฐานมนคงกัหตายคน จึงเป็นทชนชมยนตกรักใคร่
เคารพนบถือของบุตรนัคดาประยฐญาติและวิธสถักชน ใน

ตัว
อิศ
ตัว
กิต
พท
ชว
โชติ
ฐาน
เป็น
บาป
คำด
มดี
จำค
กับ
ในร

ส่วนการรื้อสร้างนั้นก็ได้รับบำเพ็ญกับหม่อมราชวงศ์ จรัส
 อิศรางกูร ผู้ดำมัดตลอดมา เช่น สร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรม
 สร้างสะพานทำถนน และอื่น ๆ ตลอดจนได้เข้าเป็นสมาชิก
 กิตติมศักดิ์ของสภาภาษาไทย มีจิตศรัทธาเต็มใจได้ในทางพระ
 พุทธศาสนา ตั้งหน้าทำบุญทำทานต่าง ๆ มามิได้ขาดจนตลอด
 ชีวิต จัดเข้าในลักษณะของบัณฑิตตามในพระพุทธานุญาตว่า
 โขติ โขติปรายโน แปลว่า สว่างมาแต่กดับสว่างไป ดังนี้

คนบางคน แม้ของตน มีความเจริญงอกงาม ตั้งอยู่ใน
 ฐานอันดี เพราะกศุภกรรมเก่าช่วยอุปถัมภ์ แต่ส่วนต่อไปจะ
 เป็นอย่างไรมิได้คำนึงถึง เห็นแต่ปัจจุบันนี้ซึ่งมีเฉพาะหน้า
 ปรากฏข้างบุญก็ช่างมิได้นำพา ผู้เช่นนี้ถูกคำหั้นจากพระบรม
 คำสั่งคำว่า โขติ ตมปรายโน แปลว่า สว่างมาแต่ กดับ แต่กดับ
 มืดไปในภายหลัง ดังนี้

อันคนทั้งหลายผู้เกิดมาในโลกลี้ ตามปรกติประเพณี
 จำต้องมีเกวของติดต่อกันเป็นกรรมตา เริ่มต้นแต่บิดามารดา
 กับบุตร ญาติต่อยุติ มิตรสหายต่อยุติสหาย เป็นต้น แต่ใน
 ในระหว่างบุคคลที่เกวของกันนั้น บางท่านก็มีโชคเหมาะมี

เพราะหัดเป็นบุญเป็นวาสนา ด้วยได้เกยวของกันแคคนทศทชอบ
 เช่น มบตามารดาทมนทากราบไหวบูชาเป็นอย่างยิ่ง เพราะ
 ท่านได้ทำอุปการคุณแก่บุตรธิดาตามหน้าที่จริงๆ และทั้งในตน
 ของท่านยกมคุณธรรมอย่างอนประจำอยู่ด้วย เช่น เป็นผู้
 ประพฤติดีประพฤติชอบ ดำรงตนอยู่ในศีลธรรมอันงามบุตร
 ธิดาที่ได้ับตามารดาเช่นนี้ นับว่ามีโชคเหมาะ ส่วนมารดาบิดา
 ที่มีโชคเหมาะนั้น คือ ได้บุตรธิดาแต่ที่วางนอนส่งน่ายได้อย่าง
 ใจ ไม่ทำให้เป็นเหตุเดือดร้อน มีจรรยา มารยาทเรียบร้อย มี
 ปัญญาเฉลียวฉลาด สามารถในกิจการนั้นๆทำให้เป็นเหตุเซต
 ช่วงที่ลัดๆให้เจริญรุ่งเรือง มารดาบิดาที่ได้บุตรธิดาเช่นนี้
 ชื่อว่ามีโชคเหมาะ ส่วนญาติที่มีโชคเหมาะนั้น คือได้ร่วมเป็น
 ญาติกับท่านที่เป็นคนดังงามมีใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่ทอดทิ้งใน
 เวลาทุกข์ยาก เช่นในคราวบวชไซ้เช่นตน และ เป็นผู้ทรม
 เมตตากรุณา ควรจะส่งเคราะห์หอนุเคราะห์หัดข้อญาติได้ด้วยประ
 การใด ก็ประพฤติกระทำไปด้วยประการนั้น คนผู้ที่ได้ญาติ
 เช่นนี้ ชื่อว่ามีโชคเหมาะ ท่านที่มีโชคเหมาะเพราะหัดมบุญ
 วาสนา ย่อมได้เกยวของติดต่อกับคนทศทชอบ ดังนี้ ส่วนผู้ม

โชคดี
 จะมบ
 เคารพ
 เพื่อเผ
 นับว่า
 ห่ง
 ยาก
 กคอระ
 กันแต่
 ถึงกัน
 เป็นเว
 เฉยๆ
 เช่นได้
 กระเท
 ไปด้วย
 นเปรียบ

โชคเคราะห์ไม่ดี ย่อมต้องเกี่ยวข้องกับคนที่ไม่ดี กล่าวคือ
 จะมบถหรือตกมั่วแต่เหตุใดเหตุหนึ่ง ทำให้เดือดเนื้อร้อนใจ ไม่รู้จัก
 เคารพหนีบถตามมารดา จะมัญจาคีฬของกมแต่ไม่มีความเชื่อ
 เพื่อเผื่อแผ่ มอชยาคัยไมเขาพเจาของ ดิงนเบนตน เช่นน
 นบวามัญจาคีฬเป็นเคราะห์ร้าย มีโชคไม่เหมาะ

แต่ในจำนวนคนทกถวของกนหน ทเป็นดำคญชนท

หนึ่ง กคือในระหว่างมารดาบิดากับบุตร เพราะเป็นผู้หาได้
 ยาก เมื่อหมดไปแล้วหาอีกไม่ได้ ผู้ที่เป็นดำคญรองดงมานน
 กคือระหว่างญาติคตัญาคี ชนคนผู้ เป็นญาติเบนเชอธายเดยว
 กนเดว ตามปรกติธรรมตา ความสขททชยอมนเองกระเทอน
 ถึงกน คนผู้ เป็นญาติกนแม่จะใกล้ไกลดกว่ากนด็กเพียงใด ถ้า
 เป็นเวดาปรกตซึ่งไม่ใช่ครวธชทกช บางผู้กตเหมือนเรื่อย ๆ
 เฉย ๆ กันไป แต่เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมเหตุการเปดยชนแปดง
 เช่นได้รบดวณอิฐูารมณหรืออนอิฐูารมณกตาม ความ
 กระเทอนความรดักของผู้ เป็นญาติกน ยอมนมกพดอยธชทกช
 ไปดวย ซึ่งต่างจากคนทไม่ใช่ญาติ ทมใดถวของกน ขอ
 นเปรียบเหมือนเถาถดย ซึ่งเจรวญงอกงามชนพนอยตามคนไม่

ชอบ
 ภาวะ
 คน
 ผู้
 บตร
 บตา
 ย่าง
 ม
 เชิด
 นดิน
 เป็น
 งใน
 ทม
 ประ
 ญาติ
 บญ
 ผู้

หรือชมรด แม่จะมกงานสาธาตบพนักนไปดักเพียงไร เครือ
 เกานนกรขอความดาตนเป็นอนเดยวกัน เมื่อจบจุดเขาเถาไหน
 กยอมจะพดอยกระเทอนไปถึงเถอนดวย กดาวคอรังปดาย
 กระเทอนถงคน รงตนกระเทอนถงปดาย รงด้วนอนๆกเป็น
 เช่นน แต่จะกระเทอนมากหรือนอยนน แดวแต่เถาทด้าคณ
 หรือไม่ด้าคณ และอยู่ไกลหรือใกล้ แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อ
 มีใครจบจุดเขาเถาไหน กยอมพากันกระเทอนไปหมด ถ้าไม่
 มีใครทำอนตราย เถาวดัยเหตานั้น ต่างยอมนงเป็นปรกค
 ขอนคนใด ความเป็นไปในระหว่างคนผู้ เป็นญาติซิงเป็นดัมมา
 จารชนแด้ว กเป็นนนหน อาคัยเหตุน พระบรมโพธิสัตว์
 เจ้าแม่จะเสดวพระชาติเป็นอะไรๆมักปรากฏวามพระทยเออเพอ
 เผอแม่เอาเป็นธระแก่พระญาติเล่มอมมา จนถึงพระชาติครั้งด้
 ทยที่ด้ตรด้วพระโพธิญาณเป็นพระดัมมาดัมพทเจ้าแด้ว ก
 ยังทรงนับถือในพระประยุรญาติ เช่นได้ทรงประทานประโยชน์
 พิเศษบางประการ อาคัยเหตุนเป็นปทฐฐาน พระพุทธจรรยา
 ประเภทน จึงมีปรากฏมาในพระคัมภร์นามเรียกว่า ญาติ-
 ถจรยา คือความประพตให้เป็นประโยชน์แก่พระญาติ จด

เป
 ค
 ม
 ไป
 อ
 ใจ
 ค
 ไป
 เค
 ก
 ก
 เป
 พ
 เ
 ใ
 จ

เป็นพระพุทธรูปของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประการหนึ่ง

คุณบุญ อิศรางกูร ณ อยุธยา แม้จะเป็นผู้มีโชค
 ตมว่าสนาพรอมพรังด้วยคุณสมบัติ เป็นที่เคารพรักของญาติ
 มิตรรักปานใด ก็ตกอยู่ในวิสัยแห่งคติกรรมตาไม่ถ่วงพัน
 ไปได้ ในที่สุดท่านก็พลัดพรากจากผู้ที่รักใคร่ชอบใจไปด้วย
 อำนาจมรณะมาตตรอน ทำให้เกิดความโศกเศร้าท้อถอย
 ใจแก้อยู่ภายหลังเป็นอเนกประการ ยิ่งพระบรมวงศบริวาร
 ด้วยแล้ว ก็ย่อมทำให้ทรงรู้สึกวาทพระญาติผู้ใหญ่สำคัญ
 ไป สัมควรเป็นฐานที่ตั้งแห่งความวิปโยคทุกข์ และทรง
 เศร้าสลดพระทัยเป็นอย่างยิ่ง แต่หากอาศัยที่มาทรงหวงระงับ
 ถึงความจริงที่ปรากฏแจ้งชัดแก่พระภมดว่า เกิดกับดับเป็นคู่
 กัน จึงทรงบรรเทาพระวิปโยคทุกข์เสียได้ อันนับว่า
 เป็นพระมนต์กาโรบายอันชอบด้วยทางธรรมสัมมาปฏิบัติ ของ
 พุทธศาสนิกชนกนิชิต พระปรีชาญาณ ความที่ทรงรู้
 เห็นโดยอาการเช่นน เมอเจริญทวแก่กตารน อาจเป็นปัจจัย
 ให้ได้ทรงบรรลุดถึงอิริยบถผลที่สูงปรารถนขึ้นไป ดังธรรม
 ัจจะของพระอัญญาโกณฑัญญะเถรเจ้า ที่ท่านเห็นธรรมตา

และตั้งซารทไมม่ใจครองซงเรียกวา อณูเวทหนกตั้งซาร เช่น
 ฎเชารฎ เรอนเบนตณ ทง ๒ ประเภทนยอมเกิดซนแตดงอย
 เพราะเหตุตงซนทคองเบนไปตมเหตุ แดงตงอาศัยบัจจย
 ฎายนอก เช่นอหารชวยอปถมฎาในปวตฎกาด เหตุบัจจยยง
 ดงอยเพยงไร ดงซารทงหลายกยงเบนไปอยเพยงน ฎาเหตุ
 บัจจยซาดตงโดยปรกต หรือฎกอะไรมาตฎรอนเสยในระหว่าง
 ในกาดโค ดงซารกัยอมสตายไปในกาดน เพราะนระนบคคด
 ฎกเกิดมาเมอเหตุยงดงผลอยกเบนไปไดผานวยทง ๓ คอ ปฐม
 ฎยตอนตณ มชฎมวยตอนกตาง บัจจณวยตอนหลัง เมอเหตุ
 ดงกตงไปตวย หรือฎาฎยอนตรายอนไดอนหนงมาตฎรอน
 เสยในระหว่าง กตงไปเสยก่อนยงไมผานวยครบทง ๓ ไดตดอด
 แมในเวตาเบนไปอยกัยอมเบนไปตะตวก กตางคคอมฎชฎบาย
 บ้าง แดงเบนไปไมตะตวก กตางคคอมฎคเฎบไซเทฎทชฎยาก
 บ้าง ตมอานาจของเหตุ คอกรรมทเบนกตงหรือออกกตท
 ฎาได ทงในเวตาทเบนอยเตกัยอมมอาการทง ๓ ประจาย
 ฎ่มอ คออาการทไมเทยง เพราะยอมแปรไปเปเตยงไปอย
 ฎ่มอ ซงเรียกวา อณูจจ ๓ อาการททนอยตงอยคทงทไมไดจง

จำต้องแปรเปลี่ยนไปเสมอ ซึ่งเรียกว่า ทกข ๑ อาการซึ่งไม่
 เป็นไปตามอำนาจบังคับบัญชาของใคร จึงแปรเปลี่ยนไปไม่
 คงทนอยู่ได้ ซึ่งเรียกว่า อนตตา ๑ อาการทง ๓ นัยอมยายหา
 หินดังผลาญเบียดเบียนสังขารทงปวงอยู่ทุกขณะ มิได้วางเว้น
 ลึกครุหนงเคย ครนขยายหาหินดังผลาญเสร็จดังไปแล้ว จึง
 ได้แสดงลักษณะให้ปรากฏเป็นเครื่องหมายไว้ เหมือนไฟที่
 เผาเชื่อให้ไหม้แล้ว แลดังเก่าให้ปรากฏเหลืออยู่ขณะนั้น เพราะ
 ฉะนั้น สังขารทงปวงทปรากฏเกิดขึ้น จึงได้ชื่อว่า เป็นทกขอยู่
 เสมอ ถึงใครจะเห็นว่า เป็นทกขหรือไม่ก็ตาม สัมด้วยควม
 แห่งคาถาซึ่งเป็นภาษิตของนางวชิราริกขุณา ทกขเมว หิ สัม-
 โภทิ ทกข ติฏฐิตี เวติจ รุกขเทานนเกิดขึ้น ทกขเทานนตงอยู่
 แดะเสื่อมไป นาญญตฺร สัมโภทิ นาญญตฺร ทกฺขา นิสฺสุณฺติ
 นอกจากทกข ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทกข ไม่มีอะไรดับ
 เพราะสังโคตเกิดปรากฏขึ้น ดังนัยอมเป็นสังขาร แดะสังขาร
 นนเมื่อเกิดขึ้น กมอาการทง ๓ ซึ่งเป็นตัวทกขประจำกำกับมา
 ด้วยทเดียว เหมือนดังไฟนมีอาการรอนประจำอยู่ขณะนั้น เมื่อ
 สังขารเกิดขึ้น ชื่อว่าทกขเกิดขึ้น เมื่อสังขารตงอยู่ ชื่อว่า

ทกขตงอย เมื่อตั้งขารเลื่อมไป ชื่อว่าทกขเลื่อมไป เหมือน
 ดึงไฟนวมอากาศร้อนประจำอยู่ เมื่อไฟเกิดขึ้น ก็ชื่อว่าความ
 ความร้อนเกิดขึ้น เมื่อไฟตงอย ก็ชื่อว่าความรอนตงอย เมื่อ
 ไฟดับไป ก็ชื่อว่าความรอนดับไป ฉะนั้น ขรรมดาของสังขาร
 เป็นอยู่เช่นนั้น บุคคลผู้ไม่รู้เท่า ย่อมหลงมัวเมาอยู่ในวิสัยบ้าง
 ในความเป็นหนุ่มเป็นสาวบ้าง ในความเป็นคนไม่ใคร่บ้าง
 และในชาติบ้าง แล้วไม่อาศัยสังขารทำประโยชน์เกือกุดแก่
 ตน และแก่บุคคลอื่นตามสมควร ชื่อว่าไม่ได้ถือเอาประโยชน์
 ภายกตาวค้อตตภาพ หรือกลับอาศัยสังขารทำความชั่ว
 หนักเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่น การทเป็นเช่นนี้เพราะ
 ความประมาท คือความเดินเตล็ดเผด็จผิดินชาติสติ เพราะ
 ฉะนั้น สัมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสเตือนพระภิกษุทั้ง
 หาดยให้บำเพ็ญความไม่ประมาท เมื่อความไม่ประมาทมี
 ในสันดานของผู้ใดแล้ว ผู้นั้นก็ยอมมัสติระตักได้ และใช้
 บัญญาพิจารณาว่าเท่าขรรมดาของสังขาร แล้วอาศัยสังขารทำ
 ประโยชน์เกือกุดแก่ตนและบุคคลอื่นตามสมควร ด้วยประการ
 ฉะนั้น

ด้วยอำนาจพระกษัตริย์นาครินทร์ที่พระบรมวงศับริ
 ทรงพระเมตตาบำเพ็ญในคราวนี้ ขอจงอำนาจอิฐวิบาก
 ด้มบัค้ดำเร้วเป็นประโยชน์สุด คุณบู้ย อิศรางกูร ณ อยุธยา
 โดยควรแก่คดีมีปรายภพตามพระประสงค์ทุกประการ

ในอด้านแห่งเทศนาน พระสงฆ์จะได้รับประทานสด
 คถารธรรมบรรยายโดยสรภัญญ์วิธึ อดองพระศรัทธาปสา
 ทาธิคุณตั้งต่อไป ณ กาดบคน ขอถวายพระพร.

เรื่อง เมืองพิษณุโลก

พระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

เมืองพิษณุโลกเป็นเมืองโบราณมีเรื่องเนื่องในพงศาวดาร
ไทยยิ่งกว่าเมืองอื่นๆ โดยมาก ได้เคยเป็นราชธานีแทนพระนคร
ศรีอยุธยาอยู่สมัยหนึ่ง และเป็นราชธานีฝ่ายเหนืออมพระมหา
อปรราชปกครองติดต่อจนมาหลายพระองค์ แม้อังคตมัยเมื่อ
เป็นแต่หัวเมือง ก็ยังนับว่าเป็นเมืองเอกกับเมืองนครศรีธรรม
ราช เพราะเมืองหน้าค้ำกวางฝ่ายเหนือ เคยเป็นทมนค่อ
ตั้งค้ำมาหลายครั้ง เดิมมีขอมปรากฏตรงทุ่งต๋องฟาก เขาตำ
นานานไว้วางเมือง แล้วแต่ขอมเมือตอนปลายสมัยกรุง
ธนบุรีเป็นราชธานีหรือเมืองสมัยรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์
นี้ เพราะในสมัยนั้นไม่มรพตพอจะรักษา เกรงพม่าซัด
จะมายึดเอาเป็นทมนค้ำสำหรับทำสงครามกับไทย

ตำนานเมืองพิษณุโลก

ตำนานเรื่องสร้างเมืองพิษณุโลกมีอยู่ในหนังสือ “พงศาวดารเหนือ” โดยพิสดาร หนังสือพงศาวดารเหนือนี้ พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เจ้ากรมราชบัณฑิตฝ่ายพระราชวังบวร ฯ แต่งเมื่อ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๕๐ ในตอนปลายรัชกาลที่ ๓ เวदानนยังไม่ได้สอบสวนคดีจากรักกรุงศรีอยุธยาเป็นแต่รวบรวมเอาเรื่องพงศาวดารเกตุตถต่าง ๆ ที่มีอยู่มาเรียบเรียงคัดต่อเขาเป็นเรื่องเดียวกัน ครั้นมาพิจารณาในปัจจุบัน จึงเห็นว่าความที่กล่าวในหนังสือพงศาวดารเหนือนี้เกิดขึ้นตลอดจากหลักฐานที่ปรากฏ ทั้งในคดีจากรักกรุงศรีอยุธยา และลักษณะของโบราณวัตถุที่เมืองพิษณุโลก ไม่มีหนึ่งเหมือนเรื่องราวตอนสร้างกรุงศรีอยุธยาแล้ว ซึ่งมีอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดาร เพราะฉะนั้นเรื่องตำนานเมืองพิษณุโลกที่จะบรรยายต่อไปนี้จะตั้งขึ้นเป็นสองตอน คือ ตำนานตอนก่อนสร้างพระนครศรีอยุธยา กล่าวความตามหลักฐานที่มีในคดีจากรัก และโบราณวัตถุประกอบกับเรื่องพงศาวดารเหนือตอน ๑ ตำนานตอนภายหลังสร้างพระนครศรีอยุธยาตอน ๑

เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลก ตอนก่อนสร้างพระนครศรี
อยุธยา มีหลักฐานปรากฏว่าเมืองพิษณุโลกนั้นพวกขอม
สร้าง แต่ในชั้นเดิมจะเรียกว่าเมืองอะไรหาทราบไม่ ปรากฏ
หลักฐานแต่ว่าเมืองเดิมขอมมีมาทางฝั่งตะวันออก ที่ตรงวัดจุ
ฬามณีนี้นี้ เดิมเมืองเดิมตั้งไปทางด้านประมาณ ๘ กิโลเมตร
เพราะยังมีเทวดสถานของขอมซึ่งแก้ไขแปดงเป็นพระปรางค์วัดจุ
ฬามณีนี้นี้ปรากฏอยู่เป็นสำคัญ แต่เทวดสถานเป็นปรางค์ขนาด
ย่อมยอคนเดียว ต่อให้เห็นว่าเมืองพิษณุโลกเมื่อครั้งขอม
เป็นแต่เมืองน้อย คงเป็นเพราะในสมัยนั้นที่แผ่นดินยังถมเป็น
ทะเลอยู่มาก ตรงที่สร้างเมืองเห็นจะเป็นชายทะเลทางข้าง
ตะวันออก ต่อมาถึงสมัยเมื่อไทยลงมาเป็นใหญ่ในสยาม
ประเทศเห็นจะขยายเมืองขึ้นไปตรงตรงตงเมืองเดิมนั้น จึงเรียก
ชื่อในภาษาไทยว่า “เมืองสองแคว” เพราะตั้งอยู่ระหว่าง
ด้านานกับด้านน้อย ซึ่งในสมัยนั้นสายน้ำยังไหลทางด้าน
หลังเมืองไม่ห่างนัก เมืองสองแคว ในตอนแรกก็เห็นจะเป็นแต่
เมืองน้อย ในจารึกของพระเจ้ารามคำแหงจึงเป็นแต่บอกชื่อ
ไว้ในเหล่าหัวเมืองชั้นของพระนครสุโขทัย ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออก
ออก ไม่กล่าวถึงถึงสำคัญอันใดว่ามีในเมืองเหมือนอย่างท

พรรณนาถึงพระมหาธาตุและสิ่งอื่น ๆ เมื่อกดาวถึงเมืองด้ขนา
โดย (สุวรรณโลก) ในจารึกนั้น เพราะฉะนั้นเห็นจะมาด้ร้าง
เมืองด้องแควเป็นเมืองใหญ่เช่นเป็นเมืองถูกหลวง ต่อภายหลัง
หลังรัชกาลทพระเจ้ารามคำแหงมา

ก็ตามเรื่องพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่าเมื่อพระเจ้า
รามคำแหงสุวรรณคตแล้ว ราชโอรสทรงพระนามว่าพระยา
เดโชไทยหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าพระยาอุไทยไชยเชษฐ ได้
ครองราชด้มบตเป็นรัชกาลที่ ๔ ในราชวงศ์พระร่วง ใน
รัชกาลนั้นอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาเสื่อมลง พระเจ้าอโศกแห่งกรุง
ศรีอยุธยาเป็นอัครเมอ พ.ศ. ๑๗๗๓ กรุงศรีอยุธยาเป็น
อัครเมอได้ ๔ ปี พระเจ้าเดโชไทยก้สุวรรณคต ครองหนทในกรุง
ศรีอยุธยาเกิดแตกร้างกัน พระยาอุไทยราชโอรสซึ่งเป็นพระมหา
อุปราชครองเมืองด้ขนาโดย ต้องยกกองทัพลงมาชิงราชธานี
แต่ในเวลาพระราชบิดายังประชวรอยู่จึงได้ราชด้มบต ก็เป็น
โอกาสให้สมเด็จพระรามาธิบดีอัครเมอของชยาวราชอาณาเขตรุกแดน
กรุงศรีอยุธยาขึ้นไปจนถึงเมืองขยนาท พระเจ้าอุไทยเห็นจะด้
ไม่ไหว จึงยอมเป็นไมตรีอย่างเป็นเมืองน้องของกรุงศรี
อยุธยาจนตลอดรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีอัครเมอ

พระเจ้านครไทยที่ครองกรุงสุโขทัยเป็นรัชกาลที่ ๕ ในราชวงศ์
 พระร่วงองค์นี้ ในศิลาจารึกและหนังสือที่แต่งทางฝ่ายเหนือ
 คือหนังสือเรื่องตำนานพระด้วงกั และเรื่องชนกชาติมาตน์เป็น
 ต้น กล่าวเป็นยศคือยกย่องว่าบรมพระไตรปิฎก และทรง
 เอิบเฟ้อต่อพระศาสดานายก ยกย่องพระเกียรติยศเป็น “พระ
 มหาธรรมราชา” มีดวงอาวรามทเป็นของพระมหาธรรมราชา
 นครไทยทรงสร้างปรากฏอยู่เป็นอันมาก ก็เรื่องตำนานเมือง
 พิษณุโลกตามที่กล่าวในหนังสือพงศาวดารเห็นอนัน ว่าพระ-
 เจาศรีธรรมไตรปิฎกเป็นผู้สร้าง พระนามตรงกับเกียรติคุณ
 ของพระมหาธรรมราชาดีไทยยิ่งนัก เพราะศิลาจารึกและ
 หนังสือโบราณเรื่องอื่น ยกย่องแต่พระมหาธรรมราชาดีไทย
 พระองค์เดียว ทว่าทรงพระคุณวิเศษในทางบรมพระไตรปิฎก
 ผิดกันแต่ในหนังสือพงศาวดารเห็นว่า พระเจาศรีธรรมไตร
 ปิฎกนั้นเป็นเจ้าเมืองเชียงแสน แต่ห้ามในตำนานเมือง
 เชียงแสนหรือหัตถ์ฐานอันใดประกอบไม่ หัตถ์ฐานที่มั่นคงบัง
 ความว่า พระมหาธรรมราชาดีไทยนั่นเองเป็นผู้สร้างเมือง

พิษณุโลก ถ้าจริงเช่นเมืองพิษณุโลกเห็นจะสร้างเป็นเมือง
ใหญ่เมื่อราว พ.ศ. ๑๘๐๐ แต่ชื่อที่เรียกว่าเมืองพิษณุโลก
นั้นหาปรากฏในศิลาจารึกกรุงศรีอยุธยาไม่ แม้ในกฎหมาย
กรุงศรีอยุธยา ซึ่งตั้งกรุงศรีอยุธยาสมเด็จพระรามาธิบดีของ
(ปรากฏอยู่ในลักษณะดึกพาท ๑) ก็เรียกว่าเมืองต้องแคว
ชาวต่างประเทศยังเรียกว่าเมืองต้องแควมาจนถึงรัชกาลสมเด็จพระ
พระมหาจักรพรรดิ มอทธาหรณในหนังสือพงศาวดารพม่า ว่า
พระเจ้าหงส์ดำดบเรงนองตั้งให้พระมหาธรรมราชาธิบดีเป็นเจ้า
ฟ้าต้องแควตั้ง ณ กรุงพิษณุโลกชื่อที่เรียกว่าเมืองพิษณุโลก
นั้นเห็นจะบัญญัติชื่อเมืองเป็นเมืองชนของกรุงศรีอยุธยา

เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลกตอน ภายหลัง สร้าง กรุงศรี-
อยุธยา ณ มีเหนือความในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อ
สมเด็จพระรามาธิบดีของสุวรรณคตแล้ว พอดีสมเด็จพระบรม
ราชาธิราช (พงว) ที่ ๑ ได้ครองกรุงศรีอยุธยา ก็ตั้งคนทำ
สงครามรุกรานอาณาเขตกรุงศรีอยุธยาออก สมเด็จพระบรมราชา
ธิราชได้ตั้งยกกองทัพหลวงไปตีเมืองนครพังกา (นครสุวรรณคต)
เป็นทมนแดง ยกขึ้นไปตีเมืองซากังราว (กำแพงเพชร)
เมืองนนมบอมปรากฏมนคงคไม่ ได้ จึงย้ายทางไปตีเมือง

พิษ
รา
ไม่
พิษ
แต่
จน
พระ
กรุง
กรุง
สุวรรณ
เป็น
เป็น
ญา
ทย
คง
รัตน

พิชณฺ์โลกเมือ พ.ศ. ๑๙๑๘ จับได้ตัวเจ้าเมืองกับครอบครัว
 ราษฎรลงมาเป็นอันมาก แต่หาปรากฏว่าได้เมืองพิชณฺ์โลก
 ไม่ คราวนั้นเป็นครั้งแรกที่ปรากฏว่ามาชักยกกองทัพไปตีเมือง
 พิชณฺ์โลก และเห็นได้ว่าเมืองพิชณฺ์โลก ได้ตั้งเมืองใหญ่
 แล้ว สมเด็จพระบรมราชาธิราชพยายามทำสงครามอยู่ถึง ๗ ปี
 จน พ.ศ. ๑๙๒๓ แล้วจึงขึ้นไปตีเมืองกำแพงเพชรครั้งที่ ๓
 พระมหาธรรมราชาจึง “ออกมามวยบังคม” ยอมแพ้แก่
 กรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระบรมราชาธิราชให้แยกอาณาเขต
 กรุงศรีอยุธยาออกเป็น ๒ มณฑล (ทำนองอย่างมณฑลนคร
 สวรรค์กับมณฑลพิชณฺ์โลกบัดนี้) ตั้งเมืองกำแพงเพชร
 เป็นเมืองหลวงของมณฑลทางด่านช้าง ให้ราชบุตรเดียง
 เป็นทนายทศศิริระ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าพระยา
 ญาณดิศปกครองชนต่อกรุงศรีอยุธยาส่วนอาณาเขตกรุงศรี
 อยุธยาที่เหลืออยู่ทางแม่น้ำแควใหญ่ ให้พระมหาธรรมราชา
 ธิราชปกครองเป็นนอกราชประเทศต่อไป

เมื่อพระมหาธรรมราชาธิราชไทยยอมแพ้แก่กรุงศรีอยุธยานั้น
 แล้วราชย์มาได้ ๒๔ ปี ต่อมาจะสวรรคตเมื่อปีใดไม่ทราบแน่

ในหนังสือฝ่ายเหนือกล่าวไว้ เมื่อพระมหากษัตริย์ไทย
 สวรรคตแล้ว พระยาไต้ยไทยได้ครองราชสมบัติ ณ กรุง
 สุโขทัยต่อมา คงใช้พระนามว่า พระมหากษัตริย์เหมือน
 กัน เรื่องเมืองพิษณุโลกมาปรากฏอีกในรัชกาลสมเด็จพระ
 ราชเมศวร (พ.ศ. ๑๘๒๓ - ๑๘๓๘) ว่าเมื่อสมเด็จพระราชเมศวร
 เสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ ได้ไปประทับ
 สัมโภชพระพุทธรูป และพระพุทธรูปที่เมืองพิษณุโลก
 เป็นครั้งแรกที่ปรากฏพระนามพระพุทธรูป ๒ พระองค์นั้นใน
 หนังสือพระราชพงศาวดาร ในตอนพระมหากษัตริย์ก็เห็น
 จะยังคงราชธานีอยู่เมืองสุโขทัย แต่เห็นได้ว่าคงอ่อนน้อมยอม
 ราชต่อกรุงศรีอยุธยาอันที่ สมเด็จพระราชเมศวรจึงดำริ
 เสด็จยกกองทัพหลวงผ่านแดนมณฑลสุโขทัยไปมาโดยสะดวก
 ต่อมาในระหว่างเวลา ๑๐ ปีนั้น ปรากฏว่าพระมหา
 กษัตริย์ย้ายราชธานีไปตั้งอยู่เมืองพิษณุโลก ดังนั้นฐาน
 ว่าจะพระมหากษัตริย์องค์ ๑ ซึ่งเป็นราชโอรส
 ของพระมหากษัตริย์ไทยได้ครองเมืองพิษณุโลก
 อยู่เมื่อเป็นลูกหลวงครั้งได้รับรัชทายาทไม่ย้ายไปอยู่เมือง

สุ
 เม
 ชา
 ัง
 ส
 (ก
 แ
 พ
 ศ
 สุ
 ก
 ที่ ๒
 ท
 ส
 ราช
 ัน

ไทย จึงได้ปรากฏนามว่า “พระมหาธรรมราชา
เมืองพิษณุโลก” ในตอนนั้นเมืองพิษณุโลกได้เป็นราช
ธานีของมณฑลสุโขทัยอยู่คราวหนึ่งแต่ไม่ช้านานก็ พอ
ถึง พ.ศ. ๑๙๕๔ “พระมหาธรรมราชาเมืองพิษณุโลก

สวรรคต” ก็เกิดจลาจลด้วยพระยาบาทเมืองกับพระยาราม
(กำแหง) ซึ่งเป็นเชลยวงศ์ทำนองจะเป็นเจ้าเมืองสุโขทัยอยู่
แถววงศ์ ๑ ได้รับรัชทายาทที่เมืองพิษณุโลกองค์ ๑ ซึ่งกันเป็น
พระมหาธรรมราชา สมเด็จพระนครินทราธิราชซึ่งครองกรุง
ศรีอยุธยา ต้องยกกองทัพขึ้นไประงับ เห็นจะแยกเขตแดนเมือง
สุโขทัย กับเมืองพิษณุโลก ให้ปกครองเป็นต่างอาณาเขต
กัน จึงไม่ปรากฏว่ามีพระมหาธรรมราชาชนอกในชั้นนั้น

มาถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราช (ถ้าพระยา)
ที่ ๒ (พ.ศ. ๑๙๖๗ - ๑๙๙๑) หัวเมืองเหนือระด่ำระสาย
ทรุดโทรมด้วยเหตุไม่มีเจ้านายในราชวงศ์พระร่วง ซึ่งทรงความ
สามารถจะปกครองเป็นประเทศราชดังแต่ก่อน สมเด็จพระบรม
ราชาธิราชจึงให้รวมหัวเมืองเหนือคตงปวงกลับไปเข้าเป็นมณฑล
อันเดียวกัน แลทรงตั้งพระรามคำเษมราชโอรสซึ่งจะรับรัชทา

ยาค ให้เป็นพระมหากษัตริย์ปกครองเมืองพิษณุโลก
 ดำรงราชการหัวเมืองเหนือทางปวง เมืองพิษณุโลกจึงเป็น
 ราชธานีฝ่ายเหนือของกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๙๙๙
 เป็นต้นมา

แต่ต่อมาไม่นานกษัตริย์พระเจ้าบรมราชาธิราชที่ ๒ สวรรคต
 พระราเมศวร์ได้รับรัชทายาทองค์เล็กจึงมาครองกรุงศรีอยุธยา
 ปราบกษัตริย์พระนามว่ากษัตริย์พระเจ้าบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. ๑๙๙๑
 - ๒๐๓๓) บรรดาหัวเมืองฝ่ายเหนือทางตงผวาราชการเมือง
 ปกครองชนตอกรุงศรีอยุธยาทุกเมือง มิได้มีพระมหากษัตริย์
 ปกครองรวมเป็นมณฑลตงแต่ก่อน ก็เกิดเป็นจลาจลชน ด้วย
 ในสมัยนั้นเมืองเชียงใหม่งเป็นเอกราช พระเจ้าติโลกราช
 ซึ่งเป็นมหาราชครองเมืองเชียงใหม่ กำลังพยายามจะขยาย
 อาณาเขตให้กว้างขวาง พระยาศรีสุริยเจ้าเมืองเชียง
 (สวรรคโลก)^(๑) เอาใจออกห่างไปเข้ากับพระเจ้าติโลกราช
 นำกองทัพเมืองเชียงใหม่มารวมตีเมืองกำแพงเพชรเมืองสุโขทัย
 แล้วไปตีเมืองพิษณุโลกแต่หาได้ไม่ นับเป็นครั้งที่ ๒ ทชาคัด

(๑) เมืองสวรรคโลกเดิมเป็น ๒ เมือง เมืองเหล็กอยู่ข้างใต้ เมือง
 สันนาโลอยู่ข้างเหนือไม่ห่างกันนัก หนังสือเก่าเรียกชื่อทั้งสองอย่าง

พิษณุโลก กรุงศรีอยุธยา กับเมืองเชียงใหม่ทำสงครามกันต่อ
 มาช้านาน สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถของเสด็จขึ้นไปประทับ
 อาณาการที่เมืองพิษณุโลกหนึ่ง ๆ ถึง ๑๘ ปี จึงได้หัว
 เมืองเหนือกลับมาหมด เมื่อเสด็จสงครามแล้ว สมเด็จพระ
 บรมไตรโลกนาถทรงพระราชดำริว่า ถ้าเสด็จกลับมาประทับ
 ณ พระนครศรีอยุธยาอย่างเดิม พวกเชียงใหม่ก็จะมาบกรุก
 หัวเมืองเหนือออก จึงเลยเสด็จประทับเสวยราชย์อยู่ ณ เมือง
 พิษณุโลก ให้พระบรมราชาราชโอรสพระองค์ใหญ่ครอง
 พระนครศรีอยุธยาต่อมาจนตลอดรัชกาล เมืองพิษณุโลกได้
 เป็นราชธานีของสยามประเทศตลอดระยะเวลา ๒๕ ปี ในสมัยนั้น
 สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงปรารภถึงเหตุร้ายซึ่งเกิด
 เพราะเด็กมณฑลฝ่ายเหนือ จึงทรงตั้งพระราชโอรสพระองค์ ๑
 ทรงพระนามว่าพระเชษฐา ให้เป็นพระมหาอุปราชเมืองพิษณุ
 โลก สำหรับจะได้ครองหัวเมืองฝ่ายเหนือรวมเป็นมณฑล
 อย่างเป็น ครั้นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถสวรรคต เมื่อ
 พ.ศ. ๒๐๓๓ พระบรมราชาซึ่งครองกรุงศรีอยุธยาได้รับรัชทา
 มาทพระเชษฐาก็ได้เป็นพระมหาอุปราชครองเมืองพิษณุโลก ๆ

จึงกลับเป็นราชธานีฝ่ายเหนือ มีเจ้านายในราชวงศ์ปกครอง

เคยเป็นประเพณีสืบมาหลายรัชกาลนับรวมเวลาดำเนิน ๓๐๐ ปี

ในระหว่างนั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๐๘๓ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ

ได้ครองกรุงศรีอยุธยา ทรงตั้งราชบุตรเขยเป็นพระมหาธรรม

ราชาชนไปครองมณฑลฝ่ายเหนืออยู่ ณ เมืองพิษณุโลก ในปี

นั้นเองพระเจ้าหงสาวดี (ตะเบงชเวต) ยกกองทัพเข้ามาอัญ

มาตีเมืองไทย เห็นกองทัพเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรี มาตั้ง

ประชิดติดพระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิตั้งต่อ

สู้ทัพพระนคร แล้วส่งพระมหาธรรมราชาให้ยกกองทัพมณฑล

ฝ่ายเหนือลงมาตีกระหนาบซำคัก พระเจ้าหงสาวดีเห็นจะเสียทก

เด็กที่พลอยยกตัวไปทางเมืองกำแพงเพชรและเมืองตาก ครองหน

เป็นทหารกล้าซำคักต่างประเทศจะได้ เขามาถึงพระนครศรีอยุธยา

และเบนคราวแรกทไซ้บนใหญ่เป็นกำลังสำคัญในการรบ เมื่อ

เสร็จสงครามแล้วเห็นจะปรากฏว่า บ้อมปรากฏที่สร้างไว้แต่

ก่อนยังไม่มั่นคง สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงโปรดให้แก้ไขซ่อม

แซมแปดงบ้อมปรากฏพระนครศรีอยุธยาทั้งบ้อมปรากฏเมือง

พิษณุโลก และหัวเมืองหน้าคักฝ่ายเหนือทั้งปวงให้มั่นคงชนกว่า

แต่
โ
ท
พ.
เม
จะ
ด
เพ
ท
เบ
ค
ช
จ
ท
พ
แ
ช

ไชยเชษฐาเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ยกกองทัพเมืองเวียงจันทร์
ลงมาตีเมืองพิษณุโลก แต่ครั้งนพพระมหาธรรมราชาต่อสู้
รักษาเมืองไว้ได้

ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๓๓๓ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองตี
กรุงศรีอยุธยาได้ในรัชกาลสมเด็จพระมหาพรหมมหาราช แล้วอภิ-
เชกพระมหาธรรมราชาให้ครองกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหา
ธรรมราชาจึงให้พระนเรศวรราชโอรสองค์ใหญ่เสด็จไปครอง
เมืองพิษณุโลกแต่ในสมัยนั้น เมืองไทยต้องเป็นประเทศราชขึ้น
พระเจ้าหงสาวดีอยู่ ๑๕ ปี ถึง พ.ศ. ๒๓๔๗ เมื่อพระนเรศวร
ประกาศตั้งเมืองไทยเป็นอิสรภาพอย่างเต็มเตรียมจะต่อสู้ศึกหง
สาวดีที่จะมาปราบปราม ทรงเห็นว่ากำลังไทยมีน้อยกว่าข้าศึก
จะต่อสู้รักษาทั้งมณฑลฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้ อย่างแต่ก่อน คงสู้
ข้าศึกไม่ไหว จึงให้กวาดผู้คนหัวเมืองมณฑลฝ่ายเหนือลงมา
รวบรวมตั้งต่อสู้พวกข้าศึกที่พระนครศรีอยุธยาแห่งเดียว ทิ้ง
เมืองพิษณุโลกและหัวเมืองที่ปองในมณฑลฝ่ายเหนือให้เป็น
เมืองร้างตลอดเวลายาวถึงต่อสู้ข้าศึกอยู่ ๘ ปี จนสมเด็จพระ
นเรศวรได้ครองกรุงศรีอยุธยา และมีชัยชนะคราวชนช้าง

ภูมิพระมหาอุปราชหงสาวดี ทรงเห็นว่าชาติกษัตริย์ชาติลาวแท้จริง
 ไปรดใหญ่คับคองหัวเมืองฝ่ายเหนือชนนอก แต่มาถึง ชนพวกชาว
 เมืองเหนือกับเมืองใต้รวบรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในเวลา
 ที่อดีตชาติกษัตริย์หงสาวดี ไม่จำเป็นจะต้องปกครองแยกกันดังแต่
 ก่อน สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดให้เลิกมณฑลฝ่ายเหนือ
 เสีย ให้หัวเมืองเหล่านั้นตั้งขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยา แทนนาม
 เมืองพิษณุโลกกเป็นแต่หัวเมือง อันหนึ่ง แตนับ เป็นเมืองเอกคู่
 กับเมืองนครศรีธรรมราช ผู้สำเร็จราชการเมืองมัยศเป็น
 เจ้าพระยา บรรดาศักดิ์ตั้งกวาดเสนาบดีชนกศัตถ์มภดาแห่ง
 เมือง วงศ์ คดง นา เพราะยังถือว่าเมืองพิษณุโลกเป็นหัว
 เมืองสำคัญยิ่งกว่าเมืองอื่นทางฝ่ายเหนือ

ตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรทรงตั้งหัวเมืองฝ่ายเหนือ เมื่อ
 พ.ศ. ๒๓๓๕ มาจนพม่ามาตีกรุงศรีอยุธยาคราวหลังเมื่อ พ.ศ.
 ๒๓๐๘ ในระหว่างเวลา ๓๗๓ ปีนี้ เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลก
 มีข้อสำคัญปรากฏแต่เมื่อในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ พ.ศ.
 ๒๓๑๙-๒๒๓๓ ว่าได้เสด็จขึ้นไปประทับที่เมืองพิษณุโลกใน
 ฤดูทำสงครามกับเมืองเชียงใหม่ ๒ ครั้ง และได้โปรดให้ช่าง

ฝรั่งเคัดคิดแบบอย่างซ่อมแปดงบ้อมปรากฏการเมืองพิษณุโลกอีก
ครั้ง ๑ มาถึงรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ พ.ศ. ๒๒๗๕-๒๓๐๑ ได้จัด
ขนไปประพาสถึงเมืองพิษณุโลกเมืองทุ่งยั้ง และเมืองฝาง
ได้ทรงปฏิสังขรณ์พระมหาเจดีย์สถานในหัวเมืองเหล่านี้ ยัง
ปรากฏอยู่หลายอย่าง นอกจากนั้นหาปรากฏเรื่องราวเป็นข้อ
สำคัญอย่างใดไม่

เมืองพิษณุโลก มาในเรื่องตำนานเป็นข้อสำคัญในพง-
ศาวดารออกตอนหนึ่งตั้งแต่พม่าตกกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๘
มาจนเสร็จสงครามคราวศึกใหญ่ในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโก-
สินทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๘ รวมเป็นระยะเวลา ๕๐ ปี เรื่องตา
นานตอนนั้นปรากฏว่าเมื่อพม่ามาตกกรุงศรีอยุธยา ครึ่งหลังนหยก
กองทัพเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรีทาง ๑ ลงมาจากเมืองเชียงใหม่ทาง ๑ เป็น ๒ ทางด้วยกัน เวदानันเจ้าพระยาพิษณุโลก
ชื่อเรื่อง เป็นคนเข้มแข็งในการสงคราม พม่าไม่กล้าไปตีเมือง
พิษณุโลก ยกहतักเคยลงมาทางเมืองสุโขทัย เจ้าพระยาพิษณุ
โลกยกกองทัพติดตามไปตีพม่า ก้างรบพุ่งติดพันกันอยู่ทาง
เมืองพิษณุโลกมีพวกไทยด้วยกันซึ่งเมือง เจ้าพระยาพิษณุโลก

ก็ต้องดำทักกลับไปรักษาเมืองอยู่ตามเดิม เมืองพิษณุโลกมี
 เดียวแก่พม่าซำคัก ในคราวที่เดี่ยวพระนครศรีอยุธยา พวกข้า
 ราชการในกรุงฯ ที่เห็นพม่าได้ เห็นพระยาพิษณุโลกเข้มแข็งก็
 พากันขนไปอยู่เป็นอันมาก ครั้นไม่มีพระราชารับคูปกครอง
 กรุงศรีอยุธยาแล้ว เจ้าพระยาพิษณุโลกก็ตั้งตัวเป็นอิสระกต
 มอาณาเขตคงแต่เมืองนครสวรรค์ขึ้นไป คล้ายกับเมือกรุงเบ
 มณฑลตราขานฝ่ายเหนืออยู่แต่โบราณ แต่ผิดกันเป็นซอด้
 คัญในทิศแดนมณฑลทางข้างเหนือ พระตั้งมราชาดวงควม
 ซอเรือน อยู่ก่เมืองฝางตั้งตัวเป็นอิสระชนบางท่งเป็นพระ ด้วย
 คนท่งหลายเชือถอวามวชาอาคม พากันไปอ่อนน้อมยอมเป็น
 พรพวักเป็นอันมาก เจ้าพระยาพิษณุโลกมริที่จะทำประการ
 ไต่ ก็ไต่แต่ตั้งรักษาเมืองมั่นไว้ ในไม่ช้าพอเจ้าพระฝางมริ
 พดมากกยกกองทัพลงมาตีเมืองพิษณุโลก นับเป็นครั้งที่ ๕
 ทัพซำคักตีเมืองพิษณุโลก เจ้าพระฝางตั้งถอมอยู่ ๗ เดือน ต
 ไม่ได้เมืองก็ต้องดำทักกลับไป ในบั้นนี้เองพอถึงฤดูน้ำ พ.ศ.
 ๒๓๓๓ พระเจ้ากรุงธนบุรียกกองทัพขนไปหมายจะตีเมือง
 พิษณุโลก เจ้าพระยาพิษณุโลกให้กองทัพลงมาข่มคักคักของ

ทพทรงชนบริทปากนาเกยไชยแขวงเมืองนครสวรรค์ พระเจ้า
 ครงชนบริทกบนตองดาทพดบมา เจ้าพระยาพิษณุโลกมชัย
 ชนระชาศักทง๒ทาง เห็นวาทงตวเป็นใหญ่โตกทาพชราชภเชก
 ตงตวชนเป็นพระมหากษัตริย์ แต่เมื่อเกิดโรคทีในคอ พอ
 ราชภเชกได้ ๗ วัน กถึงพราตย เป็นเหตุให้คนทงหลายเห็น
 ว่าเพราะยกตเนินวาด์นา แต่ชนพวกชาวพิษณุโลกกยอทอ
 เจ้าพระฝางได้ทยกกองทพตงมาอีก นับเป็นครงท ๒ ทมชาศักก
 เมืองพิษณุโลก ตงตอมอย ๒ เดือนกโตเมืองพิษณุโลก เจ้า
 พระฝางให้เก็บทรพยกกวาดผู้คน ชนไปเมืองฝาง เดี่ย เป็นอนมาก
 ครงรักษาเมืองไว้เป็นค้อย่างหวเมืองชนอนหนง

ถึง พ.ศ. ๒๓๓๓ พระเจ้ากรุงชนบริทมณฑลนครราชสีมา
 และมณฑลนครศัรกรรมราชได้แตกเด็ดจยกกองทพดวชนไป
 ปรายปรามเจ้าพระฝาง ได้ตเมืองพิษณุโลกครง ๓ นับเป็น
 ครงท ๗ แต่ในครงนโตเมืองโดยง่าย เพราะเจ้าพระฝางกวาด
 เอาผู้คนไปไว้ในเมืองฝางเดี่ยเป็นอนมาก ไม่มก่าตงพอจะ
 บองกนเมือง เมื่อพระเจ้ากรุงชนบริได้เขตแดนของเจ้าพระ-
 ฝางหมดแล้ว จึงทรงตงกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

แะหวนกหมายจะตเมืองให้ไดกอนกองทพกรงชนบรจนไปช่วย
 แแต่เจ้าพระยาทาง ๒ คอด บองกนเมืองเบินดำมารถ พม่าพยา-
 ยามอย่างไรก็ได้เมือง จนอะแะหวนกออกปากชมเมือ
 แแต่ขอคตวเจ้าพระยาจักร แลวให้ตงตอมเมืองไว้ด้วยเห
 วาพม่ามกาดมมากกว่าหมายจะให้เจ้าพระยาทาง ๒ ตองยอม
 แพ้ เมือตงเวดาออกคยากันเดบียงอาหารพม่าคอยคตคอง
 ทพพระเจ้ากรงชนบรทยกชนไปช่วยมิให้ตงเดบียงอาหารเข้าไ
 ได้ เมือพิษณุโลกถูกซำคตอมอยู่ ๔ เดือน จนจระสัน
 อาหารทีในเมือง แแต่เจ้าพระยาทาง ๒ ไม่ยอมแพ้ไว้รวบรวมบร
 คาคคนกรรจทง ซำหึงเข้า ตมทบ กองทหาร แลว ยกออกไป
 ปตนคายซำคตงตอมเมืองทางคานตะวันออก ตหักออกไป
 จากทตอม ไตไปตงอยู่ ณ เมืองเพชรบูรณ์ อะแะหวนกจ
 ไตเมืองพิษณุโลก แแต่พอไตเมืองกได้รบทองครามมาแต่เมือง
 พม่า ว่าเปตยนรัชกาลใหม่เกิดวุ่นวายในบ้านเมือง อะแะ
 หวนกคตองเด็กทพกลับไป เมือพม่าจะเด็กทพกลับไป ครง
 นนให้เฝ้าเมืองพิษณุโลกเสี้ย ในพงศำวตารว่าไฟไหม้ห่มตง
 เมือง เว้นแต่ทบบริเวณวัดมหาธาตุแห่งเดียวกไฟมิได้ไหม้

เม
 อะ
 ๒
 ๓
 ๔
 ๕
 ๖
 ๗
 ๘
 ๙
 ๑๐
 ๑๑
 ๑๒
 ๑๓
 ๑๔
 ๑๕
 ๑๖
 ๑๗
 ๑๘
 ๑๙
 ๒๐
 ๒๑
 ๒๒
 ๒๓
 ๒๔
 ๒๕
 ๒๖
 ๒๗
 ๒๘
 ๒๙
 ๓๐
 ๓๑
 ๓๒

เมืองพิษณุโลกและหัวเมืองมณฑลฝ่ายเหนือขยับเขยื้อนในครั้งศึก
 อระแซหวนกเกือบจะเป็นร้างหมดทุกเมือง ถึงรัชกาลที่ ๓ กรุง
 รัตนโกสินทร์ยังมีคนที่จะได้ทราบบางหัวเมืองเหนือให้กลับคนคิด
 ดึงเก่า พม่าก็ยกกองทัพมาตีเมืองไทยอีกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘
 คราวนั้นพม่ายกมาทุกทาง เป็นกองทัพใหญ่หวิดดวงยิ่งกว่าเคย
 ปรากฏมาแต่ก่อนๆ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
 โปรดให้ตั้งหัวเมืองเหนือเหมือนอย่างครั้งสมเด็จพระนเรศวร
 มหาราช คงรักษาราชการไปเพียงปากฟ้างช้างใต้เมืองพิษณุโลก และ
 ตั้งกองทัพอยู่ที่เมืองนครสวรรค์ ครั้นพม่าพ่ายแพ้ในคราวนั้น
 แดงจึงได้กลับตั้งหัวเมืองเหนือขึ้นอีก

ตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ มา ไม่มีเหตุการณ์เป็นข้อสำคัญใน
 พงศ์าวดาร ที่เกี่ยวเนื่องกับเมืองพิษณุโลกนอกจากปรากฏว่า
 เมื่อในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ
 ยังทรงผนวช ได้เสด็จฯ ดงค้ไปตั้งเมืองพิษณุโลก เมือง
 สวรรค์โลกและเมืองสุโขทัย ทรงได้พระแท่นมนังคศิลาภิ
 ษัตริย์คิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหง และหลักศิลาจารึก

(ภาษาเขมร) ของพระมหากษัตริย์ราชชาติไทยลงมา เป็นต้น
 ที่จะได้อุปถัมภ์ศาสตราจารย์รื่องพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา เป็นหลัก
 ฐานมาแต่ครั้งนั้น ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอม
 เกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จฯ ไปเมืองพิษณุโลกอีกครั้งหนึ่ง เมื่อ
 ปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๘ ถึงรัชกาลที่ ๕ โปรดให้ตั้งมณฑล และ
 เทศาภิบาลเอาเมืองพิษณุโลกเป็นที่ว่าการมณฑล ๑ แต่ พ.ศ.
 ๒๔๓๘ เป็นต้นมาและเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ พระบาทสมเด็จพระจุล
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ตั้งเดี่ยบบมณฑลฝ่ายเหนือ ได้ตั้งประทับที่
 เมืองพิษณุโลกทรงหัตถ์พระพุทธรูปชินราชจำลองลงมาเป็นประ
 ธานวัดเบญจมบพิตร ถึงรัชกาลปัจจุบันได้เสด็จฯ ไปสม
 โภชพระพุทธรูปชินราช ณ เมืองพิษณุโลก พ.ศ. ๒๔๕๔ อีกครั้ง
 หนึ่ง เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลก มีเนื้อความดังพรรณนามาน

ของโบราณในเมืองพิษณุโลก

เมืองพิษณุโลก เป็นเมืองสำคัญชนหลังเก่าแก่เหมือน
 เมืองดพบุรี และเมืองสุวรรณภูมิ เมืองสุโขทัย ถึงเป็นราช
 ธานีก็ไม่นานเท่าเมืองสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา เพราะฉะนั้น
 ของโบราณที่เมืองจึงมีน้อยกว่า ๔ เมืองนั้น แต่ที่ว่าโบราณ